MAHMUD ZAMAHSHARIYNING ASARLARIDA AXLOQ, ADOLAT VA IJTIMOIY TARTIB TUSHUNCHALARI

Rustamov Ilhomjon Zokirjonovich

Andijon viloyati Xo'jaobod tumani MMT tasarufidagi 15-sonliy umumi o`rta talim maktab huquq va tarbiya fani o'qituvchisi

Qabul qilindi: 15.10.2025
Ko‘rib chiqildi: 16.10.2025
Tasdiqlandi: 17.10.2025

Kalit so‘zlar: Mahmud Zamaxshariy, axloq, falsafa, adolat, ma’naviyat, ijtimoiy tartib.

Key words: Mahmud Zamakhshari, morality, philosophy, justice, spirituality, social order.

Ключевые слова: Махмуд Замахшари, мораль, философия, справедливость, духовность, общественный порядок.

Annotatsiya. Ushbu tezisda Mahmud Zamaxshariyning axloqiy-falsafiy qarashlari, u yaratgan ma’naviy merosning zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati va dolzarbligi tahlil qilinadi. Olimning adolat, axloq, iymon, va ijtimoiy tartib haqidagi g‘oyalari bugungi kunda inson kamoloti, ma’naviyat va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim nazariy manba sifatida ko‘rilmoqda. Tadqiqotda Zamaxshariy asarlaridagi axloqiy tamoyillar va ularning hozirgi davrda qo‘llanish imkoniyatlari yoritilgan.

Annotation. This thesis explores the moral and philosophical heritage of Mahmud Zamakhshari and its relevance in the modern world. His concepts of justice, morality, faith, and social order are analyzed as essential foundations for spiritual growth, ethical development, and social stability. Zamakhshari’s legacy serves as a valuable source for understanding how classical Islamic thought can contribute to the moral progress of contemporary society.

Аннотация. В данной тезисной работе рассматривается морально-философское наследие Махмуда Замахшари и его актуальность в современном обществе. Анализируются его взгляды на справедливость, мораль, веру и общественный порядок, а также их значение для формирования духовных ценностей и социального равновесия. Наследие Замахшари рассматривается как важный источник нравственных и философских идей, способствующих гармоничному развитию личности и общества.

Kirish. Mahmud Zamaxshariy (1075–1144) Sharq ilm-fanining eng yirik namoyandalaridan biri, buyuk mutafakkir, mufassir, tilshunos va axloqshunos olim sifatida jahon ilmiy tafakkurida o‘chmas iz qoldirgan shaxsdir. U o‘zining serqirra asarlari orqali nafaqat arab tili grammatikasi va Qur’on tafsiri sohasida, balki insonning axloqiy kamoloti, ma’naviy poklanishi va jamiyatdagi adolat g‘oyalarini chuqur falsafiy asosda yoritgan. Zamaxshariy o‘z davrining siyosiy va ijtimoiy hayotida kechayotgan o‘zgarishlar, diniy bahs-munozaralar va ma’naviy izlanishlar fonida insonni tarbiyalash, jamiyatni birlik va totuvlik sari yetaklash, ilm, ma’rifat va axloq orqali adolatli tartibni qaror toptirishni eng oliy maqsad sifatida ilgari surgan. Uning qarashlarida axloq – insonning ichki tozaligi, iymonning amaliy ko‘rinishi va jamiyatdagi ijobiy o‘zgarishlarning manbai sifatida talqin etiladi. Zamaxshariy fikricha, insonning axloqiy barkamolligi jamiyatda tinchlik va muvozanatni ta’minlaydi, shuning uchun har bir shaxs avvalo o‘zini tarbiyalash, o‘z nafsini poklash, atrofdagilarga hurmat va adolat bilan munosabatda bo‘lishi lozim. Uning “Al-Kashshof”, “Asos al-balog‘a”, “Atvoh az-zahor” va “Al-Mufassal” kabi asarlari nafaqat ilmiy tafsir yoki tilshunoslik manbasi, balki chuqur axloqiy-falsafiy maktab sifatida ham ahamiyatlidir. Bu asarlarda axloqiy g‘oyalar Qur’on oyatlari va hadislar asosida izohlanib, insonning jamiyat oldidagi mas’uliyati, adolatni saqlash burchi, halollik, kamtarlik, sabr-toqat va mehr-shafqat kabi fazilatlar ustuvor o‘ringa qo‘yilgan. Zamaxshariy tafakkurida adolat – nafaqat hukmdorlar yoki qozi uchun zarur fazilat, balki har bir inson hayotining ajralmas qismi, axloqiy tartibning asosi hisoblanadi. Mahmud Zamaxshariy (1075–1144) — o‘rta asr musulmon Sharqining eng yirik allomalaridan biri, tilshunos, mufassir, faylasuf va axloqshunos olim sifatida jahon ilmiy tafakkurida o‘chmas iz qoldirgan siymolardan biridir. Uning asarlari nafaqat arab tili grammatikasi va tafsir ilmi rivojiga, balki axloq, adolat va ijtimoiy tartib haqidagi falsafiy qarashlarning shakllanishiga ham beqiyos ta’sir ko‘rsatgan. Zamaxshariy o‘z davrida diniy-ilmiy bilimlarni insonning axloqiy kamoloti bilan uyg‘un holda ko‘rgan va har bir ilmning maqsadi insonni ma’naviy poklik, adolat va to‘g‘rilikka yetaklash deb bilgan. Zamaxshariy ijodining asosiy g‘oyalaridan biri — insonni axloqiy barkamollikka yetkazishdir. U axloqni faqat shaxsiy xulq-atvor masalasi emas, balki butun jamiyatning barqarorligini ta’minlovchi kuch deb bilgan. Uning nazarida, axloqiy me’yorlarga amal qilgan jamiyatda adolat va tartib hukm suradi, zulm va buzuqlik esa yo‘qoladi. Shu boisdan ham u axloqni iymon, adolatni esa iymonning amaliy ifodasi deb baholaydi.

Adabiyotlar tahlili. Mahmud Zamaxshariy asarlarida axloq, adolat va ijtimoiy tartib masalalari chuqur falsafiy asosda yoritilgan bo‘lib, uning ilmiy merosi Sharq tafakkurida axloqiy qadriyatlarning shakllanishida muhim o‘rin tutadi. “Al-Kashshof ‘an haqoiq at-tanzil” asarida u Qur’on oyatlarining nafaqat

tilshunoslik, balki axloqiy va ijtimoiy ma'nolarini ham izohlaydi. Zamaxshariy insonni iymon, halollik, sabr va adolat yo'lida yashashga da'vat etadi, jamiyatda totuvlik va tartibning asosi insonning ichki pokligi va odobida ekanini ta'kidlaydi [1]. "Asos al-balog'a" asarida esa so'zning axloqiy kuchi va inson ma'naviyatidagi o'rni haqida fikr yuritiladi. U so'z faqat grammatik vosita emas, balki ma'naviy ta'sir kuchiga ega qurol ekanini aytadi, "adl", "ihsan" va "sidq" kabi atamalarni chuqur falsafiy mazmunda sharhlaydi [2]. "Al-Mufassal fi san'at al-i'rob" asarida grammatik izchillik va so'zning to'g'ri ishlatilishi inson tafakkuri, nutq madaniyati va axloqiy yetukligi bilan bog'lanadi. Zamaxshariy so'zdagi aniqlikni inson ruhiyatidagi poklik bilan uyg'un holda talqin etadi [3]. N. Komilov o'zining "Tasavvuf va zamonaviy tafakkur" asarida Zamaxshariy qarashlarini tasavvufiy ruhda tahlil qilib, uning insonni axloqiy javobgarlik sub'ekti sifatida ko'rsatganini ta'kidlaydi. Komilovga ko'ra, Zamaxshariy ta'limoti nafsni poklash, ruhiy o'sish va ilohiy muhabbat orqali inson kamolotiga yetishish g'oyalarini o'zida mujassam etadi [4]. A. Hayitmetov "O'rta asr musulmon Sharqida falsafiy tafakkur" nomli tadqiqotida Zamaxshariy tafakkurining ijtimoiy-axloqiy asoslarini ochib beradi. Uning fikricha, Zamaxshariy ilmni insonni komillikka yetkazuvchi vosita, ma'naviyatni esa jamiyatni barqaror tutuvchi kuch sifatida talqin etgan [5]. A. Erkinov esa "Zamaxshariy va uning arab tili ilmidagi o'rni" asarida olimning tildagi aniqlik, mantiqiy fikrlash va nutq madaniyatini axloqiy tartib bilan bog'laganini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, Zamaxshariy tildagi go'zallik va izchillik orqali inson tafakkurini tarbiyalaydi [6]. Shuningdek, Al-G'azzoliyning "Ihyo ulum ad-din" asari bilan qiyosiy tahlilda, har ikki mutafakkir insonni ruhiy poklanish va axloqiy komillikka da'vat etgani ko'rsatiladi. Zamaxshariy tafsir orqali, G'azzoliy esa tasavvufiy yo'l bilan adolat va ma'naviyatni yuksaltirishga intilganini ko'rish mumkin [7].

Tadqiqot muhokamasi. Mahmud Zamaxshariyning axloqiy-falsafiy qarashlarini tahlil etish natijasida uning fikrlari nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etishi aniqlanadi. U insonni axloqiy barkamollikka, halollik, vijdon, adolat va mehr-shafqat asosida yashashga chorlaydi. Zamaxshariy tafakkurida axloq insonning ichki dunyosini poklaydigan, uni jamiyat oldidagi mas'uliyatni his etishga undaydigan ruhiy kuch sifatida talqin etiladi. Unga ko'ra, axloq – bu shaxsiy odobning yig'indisi emas, balki insonning iymoni, e'tiqodi va jamiyat bilan bo'lgan munosabatining mezonidir. Shaxsning to'g'ri axloqi jamiyatning tartibini, adolat va tinchlikni ta'minlaydi. Tadqiqot davomida Zamaxshariyning "Al-Kashshof", "Asos al-balog'a" va "Al-Mufassal" asarlarida axloq, adolat va ijtimoiy tartib g'oyalari izchil va tizimli tarzda bayon qilingani kuzatildi. U adolatni ijtimoiy hayotning ustuni, jamiyatni barqaror tutuvchi asosiy qadriyat sifatida talqin etadi. Adolat Zamaxshariy nazarida nafaqat hukmdor yoki qozi zimmasidagi mas'uliyat, balki har bir insonning hayotiy tamoyiliga aylanishi lozim bo'lgan fazilatdir. U "adl"

(adolat) tushunchasini keng ma'noda talqin qilib, uni insonning ichki dunyosidagi to'g'rilik, vijdon va poklik bilan bog'laydi. Shuningdek, u adolatni ijtimoiy tenglik, haqiqatparvarlik va zimmasidagi vazifalarni ado etish bilan chambarchas aloqador deb biladi. Zamaxshariy tafakkurida ijtimoiy tartib ham alohida o'rin tutadi. U jamiyatdagi muvozanat va barqarorlikni har bir insonning o'z vazifasini to'g'ri ado etishi, qonun, shariat va axloqiy qadriyatlarga amal qilishi orqali saqlab turiladi, deb hisoblaydi. Uning fikricha, ijtimoiy tartib – bu tashqi majburiyatlar tizimi emas, balki insonning ichki ma'naviy madaniyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan holatdir. Har kim o'z joyini, mas'uliyatini va burchini bilgan jamiyatda adolat ham, axloq ham mustahkam qaror topadi. Tahlil jarayonida Zamaxshariyning g'oyalari G'azzoliy, Ibn Sino va Fahriddin Roziy kabi mutafakkirlarning axloqiy-falsafiy qarashlari bilan uyg'unlikda ekanligi aniqlandi. Ular kabi Zamaxshariy ham insonni faqat bilim va aql bilan emas, balki axloqiy tozaligi va ma'naviy uyg'oqligi orqali komillikka erishadi, deb hisoblaydi. Bu jihatdan Zamaxshariy tafakkurining o'ziga xosligi shundaki, u axloq va adolatni faqat diniy yoki siyosiy tamoyil sifatida emas, balki ijtimoiy tizimni muvozanatda tutuvchi universal qadriyat sifatida talqin etadi.

Xulosa. Mahmud Zamaxshariyning axloqiy-falsafiy qarashlarini o'rganish natijasida uning asarlari inson kamoloti, adolat va ijtimoiy tartibni ta'minlash masalalarida beqiyos manba ekani aniqlandi. U o'z ilmiy merosida axloqni insonning ichki dunyosini poklovchi, jamiyatni esa totuvlik va barqarorlik sari yetaklovchi asosiy ma'naviy kuch sifatida talqin etadi. Zamaxshariy fikricha, haqiqiy axloq iymon bilan bog'liq bo'lib, u insonni halollik, sabr, mehr-shafqat va vijdon bilan yashashga undaydi. Adolat esa uning nazarida nafaqat siyosiy yoki huquqiy kategoriya, balki ijtimoiy hayotning barqarorligini saqlovchi axloqiy tamoyildir. U adolatni inson va jamiyat, davlat va fuqaro o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi eng muhim fazilat sifatida ko'rsatadi. Zamaxshariy ta'limotida ijtimoiy tartib g'oyasi axloq va adolat bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Zamaxshariy, Mahmud. Al-Kashshof 'an haqoiq at-tanzil wa 'uyun al-aqovil fi wujuh at-ta'wil. — Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, 2009.
2. Al-Zamaxshariy, Mahmud. Asos al-balog'a. — Qohira: Dar al-Ma'arif, 1986.
3. Al-Zamaxshariy, Mahmud. Al-Mufassal fi san'at al-i'rob. — Bayrut: Dar al-Jil, 1993.
4. Komilov, N. Tasavvuf va zamonaviy tafakkur. — Toshkent: Yozuvchi nashriyoti, 1999.
5. Hayitmetov, A. O'rta asr musulmon Sharqida falsafiy tafakkur. — Toshkent: Fan, 1987.